

Федоренко Тетяна Анатоліївна, аспірант кафедри соціальної і гуманітарної політики, Національна академія державного управління при Президентові України, 03057, м. Київ, вул. Ежена Потьє, 20, тел: (044) 481-21-55; e-mail: tf-doctor@ukr.net.

ORCID: 0000-0003-1175-6404

ГЕНЕЗИС МЕХАНІЗМУ УЧАСТІ ГРОМАДСЬКОСТІ В ФОРМУВАННІ ТА РЕАЛІЗАЦІЇ ДЕРЖАВНОЇ ПОЛІТИКИ З ОХОРОНИ ЗДОРОВ'Я ІЗ НАЙДАВНІШИХ ЧАСІВ – ДО КОНСТИТУЦІЇ ПИЛИПА ОРЛИКА 1710 Р.

Анотація. Стаття присвячена дослідженню витоків і процесів утвердження механізму участі громадськості в державному управлінні в сфері охорони здоров'я в Україні та за кордоном із найдавніших часів – до Конституції Пилипа Орлика 1710 р. З цією метою авторкою статті досліджено низку взаємопов'язаних питань у межах вищезазначених хронологічних меж: *по-перше*, генезис феномену громадськості й громадянського суспільства й історичних форм їх буття та діяльності; *по-друге*, історію демократії та багатоманітності її форм, у першу чергу, безпосередньої, представницької та партисипаторної; *по-третє*, історію становлення та розвитку охорони здоров'я в Україні в контексті розвитку медицини в світі; *по-четверте*, генезис методів, форм, механізмів і інституцій державного управління в сфері охорони здоров'я; *по-п'яте*, розвиток конституційного права громадян на участь в управлінні державними справами, зокрема, в сфері державного управління охороною здоров'я.

Досліджуються витoki державного управління та охорони здоров'я в державах стародавнього Сходу (Шумер, Аккад, Єгипет Китай і ін.), а також у Давній Греції та Давньому Римі, й обґрунтовується висновок, що епоха Античності стала не лише колицкою для Західної моделі механізму демократичного державного управління, а й сприяла трансформації сакральні-містичних підходів у медицині до матеріально-раціоналістичних. Аналізуються недооцінені у сучасній європейській науці механізми управління охороною громадського здоров'я і розвитком медичної науки в арабських халіфатах. Приділено увагу зародженню державного управління в сфері охорони здоров'я, протидії епідеміям і розвитку медичної освіти у Середньовічній Європі.

Визначаються особливості зародження перших слов'янських держав, зокрема Київського князівства, а також «вічевій демократії», як формі державного управління, заснованій на повновладді народу. При цьому, наголошується, що охорона здоров'я в давніх слов'ян, як власне і у варягів, яких запрошували на князювання, навряд чи обговорювалися поза межами конкретної родини. Із часів руйнування Києва військами хана Батия в 1240 р. і упродовж т.з. «темних віків» охороною здоров'я на землях Київського та інших слов'янських князівств опікувалися переважно монастирі, а також міста, наділені Магдебурзьким правом.

Зроблено висновок, що Конституція Пилипа Орлика 1710 року, за майже вісімдесят років до появи перших конституцій Франції чи США, ввормувала модерну модель організації публічної (державної) влади в Україні, засновану на засадах народовладдя. І хоча питання управління охороною здоров'я в ній залишилось неунормованим, починаючи з XVIII ст. вони стають предметом публічного управління місцевих громад. У подальшому (XIX – поч. XX ст.) розвиток механізму державного управління в сфері охорони здоров'я в Україні визначався відповідною державною політикою Російської та Австро-Угорської імперій, в складі яких перебували Українські землі.

Ключові слова: демократія, медицина, охорона здоров'я, громадськість, громадянське суспільство, партисипаторна демократія, державне управління, механізм державного управління.

Fedorenko Tetyana Anatoliivna, Postgraduate Student of the Department of Social and Humanitarian Policy, National Academy of the Public Administration under the President of Ukraine, 03057, Kyiv, 20 Eugene Potier St., tel: (044) 481-21-55; e-mail: tf-doctor@ukr.net.

ORCID: 0000-0003-1175-6404

GENESIS OF THE MECHANISM OF PUBLIC PARTICIPATION IN THE FORMATION AND IMPLEMENTATION OF THE STATE POLICY FROM ANCIENT TIMES – TO THE CONSTITUTION OF PYLYP ORLYK 1710

Abstract. The article is devoted to the study of the origins and processes of approval of the mechanism of the public participation in the public administration in healthcare in Ukraine and abroad since ancient times – to the Constitution of Pylyp Orlyk 1710. To this end, the author of the article explored a number of related issues within the above chronological boundaries: *firstly*, the genesis of the phenomenon of the public and civil society and the historical forms of their existence and activity; *secondly*, the history of democracy and the diversity of its forms, first and foremost, direct, representative and participatory; *thirdly*, the history of healthcare formation and development in Ukraine in the context of world medicine development; *fourthly*, the genesis of the methods, forms, mechanisms and institutions of the public administration in the field of healthcare; *fifthly*, the development of the citizens' constitutional right to participate in the administration of the public affairs, in particular in the field of public healthcare administration.

The origins of government and healthcare in the countries of the ancient East (Sumer, Akkad, Egypt, China, etc.), as well as in Ancient Greece and Ancient Rome are examined, and the conclusion is drawn that the Antiquity era has become not only a cradle for the Western model of democratic governance, but also contributed to the transformation of the sacral-mystical approaches in medicine to material-rationalist ones. The mechanisms of the public healthcare administration and the development of the medical science in the Arab caliphates, which are underestimated in the modern European science, are analyzed. Special attention is paid to the emergence of the public administration in

healthcare, epidemics and the development of the medical education in the Medieval Europe.

The peculiarities of the emergence of the first Slavic states, in particular the Kyiv principality, as well as of “Veche democracy”, are defined as a form of government based on the rule of the people. However, it is emphasized that healthcare in ancient Slavs, as in fact and in Varangians, who were invited to reign, was hardly discussed outside the family. Since the destruction of Kyiv by Baty Khan’s troops in 1240 and during the so-called “dark ages”, healthcare in the lands of the Kyiv and other Slavic principalities has been mainly taken care of by the monasteries, as well as by the cities vested with the Magdeburg Right.

It is concluded that the Constitution of Pylyp Orlyk of 1710, almost eighty years before the first constitutions of France or the United States, normalized the modern model of organization of the public (state) power in Ukraine, based on the principles of democracy. Although the healthcare administration issues have remained unresolved, since the 18th century they have been the subject of the public administration by the local communities. In the future (19th – the beginning of the 20th century) the development of the mechanism of the public administration in the field of healthcare in Ukraine was determined by the corresponding state policy of the Russian and Austro-Hungarian empires, which included the Ukrainian lands.

Keywords: democracy, medicine, healthcare, public, civil society, participatory democracy, public administration, mechanism of the public administration.

Постановка проблеми. Здорова нація в XXI ст. є пріоритетною цінністю для успішного розвитку сучасної держави і суспільства. В основі кожної вдалої моделі охорони здоров’я в світі лежить успішний механізм: 1) державного управління та проведення реформ у медичній сфері; 2) комунікацій громадськості з державою у сфері формування та реалізації громадянського суспільства.

Останні ж дозволяють громадськості систематично використати демократію участі або ж «партисипаторну демократію» для: а) реалізації громадян права на участь в управлінні державними справами; б) впливу на розробку та зміст законів України, указів Президента України, постанов і розпоряджень Кабінету Міністрів України (останніми затверджуються й відповідні програми) і наказів Міністерства охорони здоров’я України з метою захисту конституційного права

громадян на охорону здоров’я; в) отримання вичерпної інформації про заходи держави щодо удосконалення механізмів охорони здоров’я та цілі, мети і методів проведення медичної реформи в Україні.

Очевидно, що механізм участі громадськості в формуванні та реалізації державної політики в сфері охорони здоров’я в Україні вимагає нині своєї модернізації. При цьому, його модернізація, на наше переконання, має враховувати не лише позитивний досвід держав-учасниць ЄС, США, Канади, Австралії та інших економічно розвинених держав світу, а й історичний досвід генезису цього механізму з найдавніших часів до сьогодення.

На наш погляд, основними періодами становленням та розвитку взаємодії громадянського суспільства та держави у сфері охорони здоров’я в Україні є: 1) зародження механізмів демократичного управління та охоро-

ни громадського здоров'я в античних містах-полісах Північного Причорномор'я (Олівія, Херсонес і ін.), у Київському й інших слов'янських князівствах і в Україні за часів включення її до складу Російської та Австро-Угорської імперій (VI тис. до н.е. – XIX ст.); 2) розвиток механізмів залучення місцевих громад до публічного управління охороною народного здоров'я та санітарно-епідеміологічних заходів під час входження України до складу Російської та Австро-Угорської імперій і Румунії (XIX ст. – поч. XX ст.); 3) відродження демократичних механізмів залучення громадськості до державного управління в сфері медицини час національно-демократичної революції в Україні (1917-1921 рр.); 4) діяльність радянської моделі державно-партійного управління охороною здоров'я в колишньому СРСР у контексті механізмів т.з. «соціалістичної моделі народовладдя» (1922-1991 рр.); 5) становлення демократичних основ механізму державного управління охороною здоров'я в незалежній Україні та (1991-1996 рр.); 6) конституційне закріплення та законодавче унормування участі громадськості в формуванні та реалізації державної політики у сфері охорони здоров'я в Україні (1996-2010 рр.); 7) модернізація механізму участі громадськості в державному управлінні охороною здоров'я в контексті медичних реформ (2010 р. – до сьогодні).

Найбільш хронологічно широким і, водночас, найменш дослідженим періодом генезису механізму участі громадськості у сфері державного управління охороною здоров'я є перший період. Зважаючи на обсяги публікації, основна увага у цій статті буде

приділена характеристиці зародження та утвердження механізму участі громадськості в державному управлінні в сфері охорони здоров'я з найдавніших часів – до Конституції Пилипа Орлика 1710 р.

Аналіз останніх публікацій за проблематикою. На сьогодні в науці державного управління в цілому сформовані теоретико-методологічні засади дослідження питань взаємодії громадянського суспільства та держави (М. Гирик [1], О. Пухкал [2] і ін.). Вітчизняними науковцями, включаючи і авторку цієї статті [3, 4, 41] також досліджуються питання щодо використання потенціалу демократії участі в державному управлінні в сфері охорони здоров'я. Разом із тим, питання про витоки державного управління в сфері охорони здоров'я в Україні та за кордоном з найдавніших часів до XVIII ст. залишаються малодослідженими.

Метою статті є виявлення витоків та формування концепції зародження та утвердження механізму участі громадськості в державному управлінні в сфері охорони здоров'я з найдавніших часів – до Конституції Пилипа Орлика 1710 р. в контексті світового досвіду.

Виклад основного матеріалу. Досліджуючи проблеми генезису участі громадськості в формуванні та реалізації державної політики у сфері охорони здоров'я в Україні необхідно з'ясувати і синхронізувати низку взаємопов'язаних, але самостійних питань. *По-перше*, генезис феномену громадськості й громадянського суспільства й історичних форм їх буття та діяльності; *по-друге*, історію демократії та багатоманітності її форм, у першу чергу, безпосередньої, представницької та партисипаторної; *по-третє*, історію

становлення та розвитку охорони здоров'я в Україні в контексті розвитку медицини в світі; *по-четверте*, генезис методів, форм, механізмів і інституцій державного управління в сфері охорони здоров'я; *по-п'яте*, розвиток конституційного права громадян на участь в управлінні державними справами, зокрема, в сфері державного управління охороною здоров'я, та нормативно-правових і інституційних механізмів його реалізації та захисту.

Як відомо, цінності ефективного державного управління, демократії та дбайливого ставлення до здоров'я були закладені упродовж тривалої історії цивілізації, яка веде свій родовід зі Стародавнього Сходу (Китай, Індія, Єгипет і ін.) та Античної Греції. Саме найдавніші часи та Античність дали світові таких багато видатних лікарів-просвітників, таких як Асклепій Віфінський, Гіпократ і ін.

У XIX ст. завідувач кафедри енциклопедії законодавства Університету Св. Володимира (м. Київ) І. Пилянкевич писав щодо цього: «*На Сході ми знаходимо людство іще в дитячому віці*» [5, с. 3]. Нині загальноприйнятими для науки стали знання про перші держави, як то Шумер, Аккад і ін., засновані вихідцями із Африканського континенту, що прибули до Месопотамії [6, с. 21-23].

Публічна влада та управління у Шумерській державі мала сакральний характер і концентрувалася у жерців. Ці релігійні та державні лідери вважалися нащадками богів на землі («напівбогами») і контролювали розподіл земель, землеробство та іригацію, громадські роботи, розподіл врожаю й інших матеріальних благ, в також управляли захистом шумерських міст

і громад від зовнішніх загроз [7, с. 73-75].

На нашу думку, управлінські еліти Шумерської цивілізації забезпечували й інші, не менш важливі функції державного управління, зокрема в медико-санітарній сфері. Адже епідемії хвороб спустошували стародавні держави не менш драматично, ніж триваючі війни. Тому, можна передбачити, що для країн Стародавнього Сходу, як і для більш пізніх держав, підлягали обов'язковому вирішенню на державному рівні проблеми щодо запровадження та підтримки загальних правил гігієни і санітарії для населення (доступність для населення незараженої питної води, громадські лазні, підтримання належного стану цвинтарів, надання допомоги при інфекційних захворюваннях і забезпечення карантину), а також щодо лікування воїнів і рабів тощо. Вирішення цих проблем, очевидно, теж було завданням тодішніх управлінських еліт, реалізація якої відомою мірою визначалася рівнем тодішньої медицини.

Разом із тим, з початку утвердження медичних знань і відповідних лікарсько-санітарних практик у державах Стародавнього Сходу, розвивався і медицина. Зокрема, у цю епоху цивілізаційної історії людства сформувались основи китайської традиційної медицини, заснованої на комплексному вченні Ян Шен Сюе («Виховання життя»), що отримало свій розвиток у медицині, масажних техніках, дієтології, гімнастиці (у-шу, цигун, дао) тощо. Але, у більшості випадків відповідні спеціальні медичні знання та практики, які виходили за межі вище описаних загальних медико-санітарних заходів, зберігали фактично сакральний

характер. Будь-які хвороби у т.з. «Вік Магії» (за Дж. Фрезером) [8] вважалися виявом «гніву богів».

Власне і успіхи лікарів пояснювався божими промислами. До прикладу, в Вавілоні це була богиня Гула, а також трійця вищих богів Іштар, Сін і Шамаш. У Вітхому Заповіті Господь, спасши євреїв на чолі з Моїсеєм від спраги на Марі під час повернення з Єгипетського полону, наказавши кинути Моїсеєві в воду дерево. Зробивши воду з гіркою солодкою, сказав він сказав Моїсеєві: *«Коли дійсно будеш ти слухати голосу Господа, Бога твого, і будеш робити слушне в очах Його, і будеш слухатися заповідей Його, і будеш виконувати всі постанови Його, то всю хворобу, що Я поклав був на Єгипет, не покладу на тебе, бо Я Господь, Лікар твій!»* [9] (Вихід 15:26).

Разом із тим, у стародавньому світі чи не єдиними пацієнтами лікарів, функції яких не рідко здійснювалися або ж контролювалися жерцями, залишалися управлінські еліти стародавніх держав Шумеру, Аккаду, Вавилону, Ассирії, Єгипту, Індії, Китаю, Криту та ін. Власне і самі ці держави німецький історик Г. Вебер називав «жрецькими державами» з «кастовим громадянським суспільством» [10, с. 104]. У цьому контексті, твердження О. Лейста про поділ цивілізаційної історії людства на дві епохи – станового (кастового) суспільства, заснованого на правовій нерівності членів суспільства і громадянського суспільства, що ґрунтується на рівності його членів [11, с. 106], – може бути застосований і щодо генезису механізмів залучення громадськості до участі в державному управлінні в медичній сфері.

На нашу думку, достовірні, репрезентовані в історичних джерелах, витоки досліджуваних механізмів демократичного державного управління належать насамперед до епохи Античності. Саме у давньогрецьких містах-державах (Афіни, Коринф, Спарта і ін.), які мали єдину управлінську природу полісу (πόλις) [12, с. 97], зароджуються основні цінності Західної цивілізації – гуманізм, демократія, право. У цьому контексті можемо згадати М. Алексеєва, який писав, що *«... греки не змогли створити єдиної могутньої держави, але виявилися надзвичайно обдарованими у галузі філософської творчості, що й зробило їх творцями політичних ідей, вплив яких доходить до наших днів»* [13, с. 11].

Завдяки еллінській колонізації Північного Причорномор'я грецька модель демократичних полісів поширилася й на терени сучасної України у таких містах, як Ніконій, Ольвія Понтійська, Тіра, Херсонес і ін. За свідченням українських дослідників, їх розквіт припав на VI-IV ст. до н.е., але уже в III ст. розпочалася дестабілізація ситуації, пов'язана з *«... просуванням в північнопричорноморські степи сарматських племен»* [14, с. 40].

У Давній Греції та її колоніях (т.з. «еллінський світ»), під впливом робіт відомих на сьогодні мислителів, від Геракліта Темного – до Прокла, було сформовано сучасні уявлення про державу, призначення в ній демократії, сутність і зміст публічного управління, у тому числі й у сфері медицини. Зокрема, «Афінська Політія» Аристотеля визначає, що оскільки *«... будь-яка держава є свого роду спілкуванням, будь-яке спілкування організовується заради якогось блага (адже всіляка діяльність*

прагне до передбачуваного блага), то, напевне, всі спілкування прагнуть до того чи іншого блага, причому більше інших і до найвищого з усіх благ прагне те спілкування, яке є найбільш важливим із всіх і охоплює собою все інше спілкування. Таке спілкування і називається державою, або спілкуванням політичним» [15, с. 16].

На наш погляд, враховуючи гуманістичні погляди давніх греків і їх повагу до спорту та культ здоров'я, тріумфом якого були Олімпійські ігри, які проводилися в грецькій Олімпії з VIII ст. до н.е. – до IV ст. н.е. та система шкіл спортивних вправ – «гімнасій», охорона суспільного здоров'я була одним із важливих секторів публічного управління в Давній Греції. До того ж, Аристотелівська держава, як «політичне спілкування» або ж *koinonia politike* ґрунтувалася на принципі «залучення до публічного життя» [15, с. 37], що передбачало залучення вільних громадян до вирішення питань про забезпечення охорони суспільного здоров'я. Про це свідчить і той факт, що у низці давньогрецьких міст-держав (Афіни, Егіна, Самос) були лікарні, де медична допомога надавалася людям безоплатно, а лікарі з цих лікарень організовували протиепідеміологічні заходи.

Значний вплив на розвиток і соціалізацію античної медицини справив Гіпократ (460-377 р. до н.е.), виходець із лікарської родини, що отримав медичну освіту на о. Кос і на віки визначив пріоритетні напрямки розвитку європейської медицини. На відміну від напівміфічного Асклепія Віфінського (на латині *Aesculapius* – «Ескулап»), узагальнююча назва для всіх античних лікарів), який за переданнями лікував за сновидіннями хворих,

що перебували у храмі та воскресав з мертвих, Гіпократ обґрунтовує матеріальні чинники здоров'я і хвороби. Для нього хвороба уже не «примха богів», а зміна зовнішніх умов життєдіяльності людини, а її причини мають не містичний, а природний характер (час року, температура повітря, стан води і ґрунтів, місцевість проживання людини, епідемії, міазми). Тим самим Гіпократ спростував основи т.з. «жрецької медицини» і звернув увагу на соціальні чинники здоров'я і хвороби і хвороби людини. Не менш важливою стала й медична етика Гіпократа, втілена в однойменній присязі, яка описує характер професійних стосунків лікаря з пацієнтом, іншими лікарями, родичами хворого тощо. До того ж, Гіпократ був не лише вправним хірургом, епідеміологом, педіатром і психологом, а й талановитим ученим. Його роботи «Про повітря, воду та місцевості», «Прогностика», «Епідемії», «Про рани голови», «Про переломи» і ін. стали серцевиною «Гіпократівського збірника», що налічував понад 70 робіт [16].

Основні принципи охорони суспільного здоров'я Гіпократ обґрунтував за часів правління в Афінах легендарного Перікла, який на практиці тогочасного державного управління втілював ідеї і принципи народовладдя. Їх квінтесенцією стала промова Перікла, вірогідно переопрацьована Фуکیدідом приблизно через тридцять років після її виголошення. У ній, окрім принципів свободи і демократії також декларується принцип толерантності публічних обговорень актуальних питань публічного життя Афін [17, с. 33].

За свідченням Р. Віппера вінцем демократичних реформ Перікла ста-

ла Афінська конституція 462 року, яка обмежила повноваження Ареопага та розширила можливість участі бідноти в судах в якості присяжних за винагороду [18, с. 325-326]. Можна передбачити, що лікарські школи, лікарні для незаможних, лікування воїнів, запобігання епідеміям, розвиток гігієни і гімнастики стали результатом впливу громадян на управлінські рішення в Афінах, засновані на засадах античного народовладдя та транспарентності в вирішенні соціальних проблем.

Водночас, вчення Гіпократів після його смерті продовжувало конкурувати з метафізичними вченнями давньогрецьких філософів, які відкидали речі матеріального світу як джерело істини. Зокрема, Платон у своїх «Законах», обґрунтовував за доречне лікувати виключно правителів, управлінців і воїнів. Натомість, ремісників мали лікувати лише при легких захворюваннях, а раби взагалі не потребували лікування [16]. Тим самим, Платон розвивав поширені в згадуваних державах Стародавнього Сходу елітарні підходи до спеціалізованого медичного лікування.

Відомий учень Платона Аристотель, будучи з поміж інших чеснот лікарем, народився в Оракійській колонії Стагір у родині лікаря. Платон характеризував його діяльність словами: «Аристотель – душа моєї школи» [1, с. 244-245]. Аристотель обґрунтовував не лише поняття держави, як «політичної спільноти» (*koinonia politike*) та суспільства (*polis*), а й переймався проблемами медицини і охорони суспільного здоров'я. Утім, його вчення про доцільність (телеологія), зміст якого полягав у тому, що природа нічого не робить довільно, а завжди з

якоюсь метою, будучи екстропольованим на медицину та ветеринарію, іноді приводило вченого до дивовижних висновків.

До прикладу, ним обґрунтовувалось призначення діафрагми необхідністю захисту «благородних органів» від газів, що виділяються шлунком [17]. Утім, більш відомим для Західної цивілізації Аристотель став не як лікар, а як філософ, який сформував сучасні погляди на державу та публічне управління через всебічне залучення до державних справ громадян. Як писав Б. Чичерін, концепція «держави», сформована Аристотелем, передбачала її розуміння, як «... союзу людей, а будь-який союз укладається для відомого блага» [20, с. 1].

Заключний період розвитку еллінської цивілізації, включаючи політико-правову думку та медицину, припав на їх поширення під час завоювань Олександра Мекедонського. У місті Александрія було сформовано центр медичних досліджень і анатомії. Відомі лікарі Герофіл і Еразістрат, поряд з терапією і хірургією, вивчали нервові розлади і серцево-судинні хвороби, розвивалась заснована іще Платон пневмологія – вчення про дух, який входить в людину з початком її життя та виходить з неї з її смертю. Але, і в Александрії медицина була доступна здебільшого для тодішніх військово-управлінських і фінансово-торгівельних еліт.

Після занепаду грецьких полісів центр Античної цивілізації переміщується до Стародавнього Риму. Категорія *koinonia politike* і *polis* («політична спільнота» і «суспільство») трансформується в римському праві в латинські категорії *politica communicatio* та

societas civilis [21]. Але, ідеалом держави у Римі стає уже не демократичне місто-поліс, засноване на участі громадян в управлінні державними справами, включно з охороною здоров'я, а могутня світова Римська імперія (*Imperium Romanum*), яка ототожнює Римський світ (*Pax Romana*), як ідеал «вічної» Римської держави. При цьому, як зазначав Р. Ієринг, «Римський світ, охоплений у всій його цілісності і величі, може бути позначений одним словом, як *тріумф ідеї доцільного...*» [22, с. 278].

На відміну від давньогрецької громади, у Римі громадяни голосували опосередковано, за принципом «оодна центрурія (курія, триба) – один голос». Водночас, римська громада, це насамперед «люди», а не «місце» [12, с. 72, 73]. У той же час, посилення державно-управлінських інституцій у Стародавньому Римі, а також використання праці рабів на задоволення потреб держави, сприяла становленню однієї з найдавніших систем охорони суспільного здоров'я та забезпечення гігієни населення. Зокрема, в римських законах містились заборони щодо захоронень в межах міста, використання води з Тібру *etc.*, а нагляд за санітарним станом міст покладался на фахових управлінців – едилів. До сьогодні в Римі та інших містах, які свого часу входили до складу Римської імперії, можна знайти залишки водогонів і водовідведень, лазень, зокрема великих лазень-терм, що почали будуватися з III ст. до н.е. У великих термах не рідко проходили і народні збори, де дискутувалися питання щодо оптимальних методів і форм публічного управління.

У Стародавньому Римі фактично відійшла в минуле т.з. «храмова медицина», а лікарі – здебільшого вихідці з

грецьких полісів і Малої Азії, де були грецькі колонії – здійснювали не лише приватну практику, а й залучалися державою для боротьби з епідеміями та під час воєн, для лікування поранених [16].

Одним із найвідоміших римських лікарів-просвітників був Асклепіад, виходець із м. Прузи у Малій Азії. Він започаткував вчення про атоми і їх рух, а також про здоровий спосіб життя (рух, перебування на повітрі, правильне харчування), як основу здоров'я людини. До того ж, як і всі епікурійці, Асклепіад пропагував кредо тогочасних лікарів: «*Лікувати безпечно, швидко і приємно*» [16].

Також слід згадати про таких відомих лікарів і мислителів як Цельс, автор трактатів «Про медицину», «Дієтетику» і ін., які стали важливим джерелом узагальнення медичних знань епохи Античності й частково зберігають свою актуальність і в XXI ст.; Гален, який досконало вивчив анатомію людини, виокремивши і назвавши основні кістки, м'язи і нерви людини та ін. Утім, розквіт медичної теорії та практики у Римській імперії, а також утвердження повноцінного адміністративного управління в сфері охорони суспільного здоров'я не змогли зупинити занепад Римської цивілізації.

Після падіння Римської імперії та руйнування Риму германськими племенами (остготи, вестготи, лангобарди, вандали, англосакси і франки) [23, с. 6-10], на зміну стрункій системі римських законів, органів і методів державного управління, прийшли традиції та звичаї племен, які ніколи не знали ні рабства, ні державності, в тому стані, як вона існувала за епохи Античності. Зокрема, Г. де Лолм на поч.

XIX ст. писав що: *«Германські народи, ... були народами вельми незалежними; начальник їх не мав іншого права, окрім власної хоробрості й їх вибору»* [24, с. 13]. Уявлення ж та практики лікування та охорони суспільного здоров'я в германських племенах залишалися складовою їх містично-релігійного світогляду.

«Агонія давнього світу і зародження Західної цивілізації продовжувалася століття» [25, с. 138-139] – писав про ці події А. Вебер. Їх наслідками стала поява нових держав Європи і в світу в цілому, а з часом і рецепція багатьох елементів Античної цивілізації, включаючи здобутки медицини, охорони суспільного здоров'я, гігієни і санітарно-епідеміологічних заходів. Це підтверджують і здобутки середньовічної медицини у Китаї, в арабських халіфатах і Європі, включаючи терени України.

Починаючи з VII ст. медицина і охорона здоров'я отримали якісно новий розвиток і підтримку держави у Китаї. У 618 році там була заснована Імператорська медична академія, студенти якої вивчали сім дисциплін: внутрішню медицину, дитячі хвороби, хірургію, хвороби вуха, горла і носа, психічні хвороби, масаж та голковколуювання. Важлива увага приділялася вирощуванню, збору і застосуванню лікарських трав. Сунь Симйю написав з цього питання 52-томну працю «Великий травник» [26]. Традиційними центрами традиційної медицини, духовних і гімнастичних практик залишалися в Китаї й монастирі.

Відомі успіхи у сфері розвитку охорони здоров'я мали і арабські халіфати, виникнення яких стало втіленням державотворення на засадах мусульман-

ської релігії. Коран визначав важливі вимоги щодо гігієни мусульман. Уже у 707 році халіфом Омеядів Аль-Валідом була відкрита перша в мусульманському світі лікарня, а в 754 році в Багдаді була відкрита перша аптека. Якщо в Європі в XII ст. існувало всього два університети (Солерно, Болонья), то лише в одному Кордовському халіфаті діяло 70 бібліотек і 17 вищих шкіл, в яких вивчали і медицину [26].

Арабські лікарі користувалися медичними знаннями Античних лікарів-мислителів і удосконалювали вчення про здоров'я та лікування хворих. Зокрема Абу Бакр Мухаммад ібн Закарія Ар-Разі (Разес) написав першу медичну енциклопедію «Всеосяжна книга з медицини» у 25 томах. Альгазен досліджував зір і винайшов окуляри для поліпшення зору, Албукасіс запровадив у медичну практику близько 150 хірургічних інструментів і почав застосовувати кетгут для підшкірних швів. Відомий філософ і лікар Авіцена у XI ст. написав загальновідомий «Канон медичної науки», який був підручником з медицини у державах Західної Європи наступні 600 років. Ібн Сіна дослідив епідемічні хвороби (чума, сибірська язва, холера, вітрянка та ін.) і розробив заходи щодо їх попередження й лікування, а також поставив педіатрію на наукову основу [26].

Відзначимо, що як на Сході, так і в арабських халіфатах, здоровий спосіб життя був складником світогляду більшості населення, оскільки встановлювався священними книгами (Коран і ін.) і традиціями їх дотримання в повсякденному житті. Можна зробити висновок, що підтримка державною владою заходів, спрямованих на охорону народного здоров'я, була важли-

вою умовою величі цих держав. Натомість, державне управління в сфері охорони громадського здоров'я мало фрагментальний характер: за винятком санітарно-гігієнічних і протиепідемічних заходів, медицина продовжувала зберігати елітарний характер. Про це свідчить і той факт, що згаданий арабський лікар Разес випустив довідник «Для тих, у кого немає лікаря» [26], який дозволяв людям, які володіли грамотою, але не мали коштів на утримання власного лікаря, слідкувати за своїм здоров'ям і попереджувати хвороби.

Усі наведені та інші досягнення східної та арабської медицини невдовзі стали добре відомі в державах Західної Європи. Перші богадільні в Західній Європі почали відкриватися при монастирях відразу після лікарень у арабських халіфатах. Слід також згадати про роль в охороні здоров'я військово-чернечих орденів, насамперед госпітальєрів.

Як пише Н. Дейвіс, «орден «Лицарів госпіталю Св. Іоннна в Єрусалимі» створено 1099 р. після першого христового походу. Після падіння Акри госпітальєри перебрались на Кіпр, володарювали на Родосі ...» [27, с. 374]. Звернемо увагу на діяльність госпітальєрів під час хрестових походів 1096-1291 років. На початку своєї діяльності, в кін. XI – сер. XII ст., цей орден і його члени, до своєї остаточної трансформації в військово-чернечу організацію, опікувалися шпиталем на 2 тис. чоловік у Єрусалимі, біля Церкви Іоанна Хрестителя, і складався з чоловічої та жіночої частин. У госпіталі лікували і прочан, і воїнів, і місцеве населення, використовуючи здобутки і арабської, і європейської медицини. Разом із

тим, «релігійний компонент» (лікування моцями святих, молитвами, каяттями) у християнських шпиталях Західної Європи і шпиталі госпітальєрів мав і неоднозначний характер.

Не менш суперечливим явищем у розвитку тогочасної охорони здоров'я став і розвиток алхімії, привнесений у Європу разом із перекладом арабських книг. З одного боку, дослідження алхіміків (Р. Бекона, Парацельса, Н. Фламмеля, сприяли розвитку хімії (отрути, протиотрутні засоби тощо), а з іншого – посилювали містичні настрої в науці та медицині аж до часів Реформації. Поряд з очневидним прогресом у сфері медицини, європейські мислителі-алхіміки намагались віднайти чудодійні методи лікування, застосування яких на практиці приводило до драматичних для хворих наслідків.

Вслід за китайськими і арабськими вищими медичними школами, починаючи з XIII ст., медичні факультети почали відкриватися при університетах Європи. Їх випускники ставали докторами по внутрішнім хворобам. Натомість хірургія вважалася ремеслом, і хірургів не допускали у лікарські корпорації. Їх корпорації включали такі категорії хірургів, як: хірург («ріжучий хірург»), подорожуючий хірург, цирюльник (проводив кровопускання), банщик (мозольний оператор), шарлатан (пастух, що лікував тварин) і ... кат [26].

Масові епідемії чуми і інших епідемічних хвороб у Середньовічній Європі спонукали до утвердження інститутів державного управління в сфері протидії епідеміям. Наприклад, у Генуї місцева влада запроваджує посади портових наглядачів – «підклучальників здоров'я», які мали зашкодити про-

никненню епідемії з суден у місто. У низці середньовічних міст Європи також вводились у дію «регламенти», які запроваджували санітарно-епідеміологічні заходи [26]. Зіштовхнувшись з глобальними епідеміями, наслідками семи христових походів (поранені та скалічені, в тому числі й психічно хворі воїни), неефективністю релігійних і алхімічних методів лікування тощо, при пасивності населення в розв'язанні медично-санітарних проблем, монархи і уряди «вільних міст» у державах Західної Європи почали шукати розв'язання проблем щодо забезпечення охорони громадського здоров'я.

Зародження державності та потреба в організації охорони громадського здоров'я виникають і в слов'янських народів, які проживали на території сучасної України. Як писав С. Корф: «У VIII ст. почали викристалізовуватися руські волості, іншими словами, почала утворюватися та набувати визначеної форми Слов'янська держава, або вірніше держави, оскільки кожна з численних волостей Давньої Русі являла собою окрему державу» [28, с. 7].

При цьому, про публічне управління слов'янських племен, а також про розв'язання ними питань гігієни і лікування відомо мало. Хоча, С. Плохій у своїй роботі «Брама Європи» (2015 р.) наводить свідчення Київського літописця, який вкладає свої спостереження у уста святого Андрія, який приніс християнство до Києва, і описав культуру відвідування слов'янами лазень [29, с. 48-49]. Очевидними є паралелі з культурою термів у еллінів і римлян в Античний, яка була складовою гігієни і здорового способу життя в цілому.

Науковцями не визначено остаточно вплив наслідків норманської

експансії на слов'янські землі. Варяги, подібно слов'янам, не знали ленної (феодальної) системи, і не мали досконалої системи публічного управління, зокрема в сфері охорони здоров'я. Лікування хворих, за свідченням дослідників, відводилось жінкам, що були рівними у правах з чоловіками, і «... займалися ворожінням і лікуванням» [30, с. 16]. Тобто, питання охорони здоров'я в норманів (варягів) у цей час залишалось поза увагою публічного управління й навряд чи обговорювалися поза межами конкретної родини.

За доби Київської Русі (сучасні учені вважають, що термін «Київська Русь» був насаджений радянською історіографією й усе частіше нині вживають термін «Русь») набула свого розвитку та поширення т.з. «вічова демократія» – народні зібрання, до предметної компетенції яких належали питання видання законів, довіри до князівської політики, війни і миру тощо [31, с. 13]. Свого часу М. Аркас, характеризуючи у своїй «Історії України-Русі» громадське життя наших пращурів, посилаючись на давньогрецьких істориків, писав: «У Слов'ян і Антів – каже грецький письменник Прокопій (VI віку) – дає порядок не одна особа, але з давніх-давен усім порядкує громада й порішає усякі справи» [32, с. 13]. Думка про демократизм державного володарювання та публічного управління в слов'янських племен була і залишається популярною серед українських дослідників і, в різних інтерпретаціях, відтворювалася в численних наукових розвідках.

Так, для прикладу, відомий український історик права М. Владимирський-Буданов так визначав сутність «вічевої демократії»: «Віче складаєть-

ся головним чином з простих громадян і відокремившись від ради старійшин, є демократичною формою влади, тобто, головна роль при вирішенні справ належить простому народові. Але, зазвичай з вічем зливається й боярська дума; бояри беруть участь у віче нарівні з іншими громадянами» [33, с. 55].

Вічева демократія давньослов'янських держав безперечно свідчить на користь визнання за народом влади з боку князів. Разом із тим, як засвідчує той же М. Владимирський-Буданов, «... у сфері управління віче не приймало постійної участі в веденні поточних справ, але воно брало участь у призначенні та зміні урядників...» [55, с. 60]. У силу зазначеного, а також за відсутності протилежних історичних свідчень, можна зробити висновок, що питання охорони здоров'я в цей період не були предметом систематичного державного управління. Винятком очевидно були питання протидії епідеміям, які могли поставити під загрозу існування самих князівств.

Після руйнування Київського князівства монголами у 1240 році, традиції народовладдя на українських землях дещо послабились, а управління на них, як і в інших князівствах, окупованих Золотою Ордою, здійснювалась шляхом надання ханських ярликів. На противагу князям зміцнювалися бояри, особливу роль відігравала церква.

До нашого часу дійшли тексти ярликів, наданих достатньо віротерпимими ханами митрополитам Київським, якими встановлювалися гарантії безпеки «попівським людям» [34, с. 423-428]. Про демократію, а також про управління охороною громадського здоров'я в Київському та інших князівствах ханські ярлики, звичайно ж,

не згадують. Але, як писав С. Корф, «... ідея народоправства продовжувала існувати паралельно з ханським ярликом» [28, с. 207]. Самі ж церкви і монастирі в цей період були визнаними і чи не єдиними центрами лікування, а також протидії епідеміям в Київському та інших князівствах.

Повертаючись до Середньовічної Західної Європи, відзначимо, що паростки свободи і демократії, які були започатковані Великою хартією вольностей 1215 року в Англії, яку ще називають «наріжним каменем англійської свободи» [35, с. 105], поєднувались з традиційними формами народовладдя, притаманними народам Європи, у першу чергу, на локальному рівні. Щодо визнання цінності демократії, як основи державного управління в усіх сферах життєдіяльності, то К. Такhtarев писав: «... положення «будь-яке розширення влади уряду має бути завжди урівноваженим відповідним розширенням народних прав» стало вже абетковою істиною швейцарської демократії» [36, с. 131].

Пізніше, у XV ст., у швейцарських кантонах Берн, Цуге, Гларусе і ін. отримала свій розвиток референдна демократія, яка стала самостійним типом громадівського самоврядування [37, с. 173-176]. Утім, референдна демократія в Швейцарії іноді ставала перешкодою для медико-санітарних заходів. Зокрема, в 1882 році швейцарці відхилили законопроект про щеплення, як засіб запобігання епідеміям [38, 344]. Західна демократія ж, у її сучасному значенні, набула своїх сучасних обрисів і властивостей лише зі становленням буржуазно-демократичних суспільств за часів Відродження. Хоча охорона здоров'я в державах Європи

іще тривалий час залишалася приватною справою або ж одним із обов'язків місцевого самоврядування, але не предметом державного управління.

Одним із перших у світі конституційних актів, за майже 80 років до появи конституцій США 1787 року, Франції 1791 року, Польщі 1791 року і ін., стала Конституція Пилипа Орлика. Як відомо, «Пункти й конституції законів та вольностей Війська Запорозького між ясновельможним паном Пилипом Орликом, новообраним Гетьманом Війська Запорозького, та між старшиною, полковниками, а також названим Військом Запорозьким, прийняті публічною ухвалою обох сторін і підтвержені на вільних виборах встановленою присягою названим ясновельможним гетьманом, року Божого 1710, квітня п'ятого дня у Бендерах», або ж «Бендерські конституції 1710 р.» не згадує таких слів, як «охорона здоров'я», «медицина», «лікар», «хвороба» чи «епідемія» тощо.

Водночас, саме Конституція Пилипа Орлика 1710 року вноرمувала модерну модель організації публічної (державної) влади в Україні, засновану на засадах народовладдя. Зокрема, Розділ IV Пунктів і конституцій зазначається: *«Якщо в незалежних державах дотримуються похвального і корисного для публічної рівноваги порядку, а саме – і під час війни, і в умовах миру збирати приватні і публічні ради, обмірковуючи спільне благо батьківщини, на яких і незалежні володарі у присутності його Величності не відмовлялися підкорити свою думку спільному рішенню урядовців і радників, то чому б вільній нації не дотримуватись такого ж прекрасного порядку?»* [39, 2].

Традиції «вічевої демократії» слов'янських народів, а також зародження

після хвилі буржуазних революцій XVIII-XIX ст. демократичних традицій державного управління в Англії, Нідерландах, Франції та інших державах Західної Європи надихнули Пилипа Орлика та його соратників до закріплення в конституції народовладдя, як основи публічного управління в майбутній гетьманській державі. Але, у силу різних обставин, Україна у цей період не здобула національної державності, й тому питання охорони здоров'я українців і запобігання епідеміям вирішувались переважно на рівні місцевих самоврядних громад.

Після поразки Гетьмана І. Мазепи на поч. XVIII ст., як пише Н. Полонська-Василенко, територія України за Прутським договором 1712 року була розділеною: Лівобережна Україна залишалася Москві, а Правобережна Україна і Запоріжжя переходили під владу Гетьмана П. Орлика. Але, Петро І, виводячи війська з Правобережної України руйнував її міста та зганяв жителів на Лівобережжя. А за новим договором між Туреччиною та Польщею 1714 року Правобережжя залишилось за Польщею [40, с. 145-146]. За цих умов охорона здоров'я українців залишалася справою місцевих, здебільшого міських громад і монастирів.

Висновки. Участь громадськості в формуванні державної політики, у тому числі й у сфері охорони здоров'я, у її традиційній для сьогодення форм, на наш погляд, утверджується після унормування демократичних засад урядування в перших конституційних актах у XVII-XIX ст. у Європі та Америці. Цьому сприяли декілька чинників, а саме: а) утвердження в світі держав із виборною та змінюваною владою (Ан-

глія, США, Франція, Швейцарська Конфедерація, Швеція та ін.) – республік і парламентських монархій; б) визнання державою природних прав людини і унормування позитивних прав громадян, а також обов'язку щодо їх захисту; в) формування громадянського суспільства та його інститутів; г) визнання на конституційному рівні цінності демократії та різноманітності її форм, а також розвиток місцевого самоврядування, насамперед у великих містах Європи, які продовжували користуватися Магдебурзьким правом і, водночас, потребували поєднання зусиль муніципальної влади і городян у протидії епідеміям, забезпеченням належного санітарного стану міст і лікування городян тощо.

При цьому, розвиток механізму державного управління в сфері охорони здоров'я в Україні у XIX – поч. XX ст. та залучення до цього громадськості визначалось відповідною державною політикою Російської та Австро-Угорської імперій, в складі яких перебували і Українські землі. Переваги і недоліки цього механізму в зазначений період, на наш погляд, вимагають свого подальшого дослідження.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Гирик М.А. Інституціоналізація участі громадян у здійсненні державного управління. Автореф. десерт. на здоб. наук. ступ. канд. наук з держ. управління. Київ, 2015. 20 с.

2. Пухкал О.Г. Модернізація системи державного управління в контексті розвитку громадянського суспільства в Україні. Автореф. дис. на здоб. наук. ступ. докт. наук з держ. управління. Київ: НАДУ, 2009. – 36 с.

3. Федоренко Т.А. Участь громадськості у формуванні державної політики у сфері охорони здоров'я в Україні та міжнародні стандарти партисипаторної демократії / Медико-соціальні засади публічного врядування у сфері охорони здоров'я : монограф. / кол. автор. ; за заг. ред. М.М. Білинської, Н.О. Власюк, О.Д. Фірсової. Київ: НАДУ, 2018. С. 113-129.

4. Федоренко Т.А. Громадськість і громадянське суспільство як суб'єкти формування та реалізації державної політики у сфері охорони здоров'я / Т.А. Федоренко. *Вісник НАДУ при Президентіві України* (Серія «Державне управління»). 2016. № 4. С. 137-142.

5. Пилянкевич Н.И. История философии права. Под ред. проф. Н. Рененкампа. С предисл. Киев: В Универит. типограф., 1870. 299 с.

6. Харари Ю.Н. *Sapiens*. Краткая история человечества; пер. с англ. Л. Сумм. Москва: Синдбад, 2016. 520.

7. Мак-Ніл В. Піднесення Заходу. Історія людського суспільства. Київ: Ніка-Центр, 2002. 1111 с.

8. Фрээр Дж. Золотая ветвь: Исследование магии и религии / Дж. Фрээр; пер. с англ. М. К. Рыклина. М.: ТЕРРА-Книжный клуб, 2001. 528 с.

9. Біблія / В пер. Івна Огієнка. 15. Вид. URL: <https://bibleonline.ru/bible/ubio/echo-15/>

10. Вебер Г. Всемирная история. Том 1. История древности (пер.). Москва: Типограф. Грачева и Ко, 1860. 706 с.

11. Лейст О. Э. Сущность права. Проблемы теории и философии права. Москва: ИКД «Зерцало-М», 2002. 288 с.

12. Кареев Н.И. Государство-город античного мира. Опыт исторического построения политической и социальной эволюции античных гражданских общин. Предисл. и примеч. А.В. Сазонова. Москва: Гос. публ. ист. б-ка России, 2014. 480 с.

13. Алексеев Н.Н. Идея государства. Очерки по истории политической мысли. Нью-Йорк: Изд-во имени Чехова, 1955. 407 с.

14. Крижицький С.Д., Зубар В.М., Русяєва А.С. Античні держави Північного Причорномор'я. Другий том 15-томного вид. «Україна крізь віки». Київ: Вид. дім. «Альтернатива», 1998. 352 с.
15. Аристотель. Политика; пер. с греч., предисл. и послесл. С. А. Жебелева ; примеч. и комент. А. И. Доватура. Москва: Академический проект, 2015. 318 с.
16. Мультиановский М.П. История медицины. Медицина Древней Греции; Проект кафедры истории медицины Московского государственного медико-стоматологического университета им. А.И. Евдокимова. URL: http://www.historymed.ru/training_aids/textbook/medicine_in_ancient_greece_rome_alexandria/
17. Хелд Д. Модели демократии. Третье изд.; перевод с англ. М. Рудакова. Москва: Изд. дом «Дело» РАНХиГС, 2014. 544 с.
18. Виппер Р.Ю. История Греции в классическую эпоху IX-IV вв. до Р.Х. ; послеслов. Р.В. Павловского. Санкт-Петербург: Коло, 2018. 768 с. : карт.
19. Льюис Г. Дж. История философии от начала ее в Греции до настоящих времен. Под ред. В. Спасовича. С.-Петербург: Типогр. Н. Тиблена и Ко., 1865. 816 с.
20. Чичерин Б.М. Общее государственное право; под ред. и с предисл. В.А. Томсинова. Москва: Зерцало, 2006. 536 с.
21. Лотюк О.С. Конституційно-правові основи розвитку та функціонування громадянського суспільства в Україні: монограф. За ред. В.Л. Федоренка. Київ: Вид-во Ліра-К, 2016. 336 с.
22. Иерниг Р. Дух римского права на различных ступенях его развития. Пер. с нем. С третьего исправл. нем. изд. Часть первая. С.-Петербург: В типогр. В. Безобразова и Ко, 1875. 309 с.
23. Кольб Г. Фр. История человеческой культуры с очерком форм государственного правления, политики, развития свободы и благосостояния народов. Пер. с 3-го перераб. и знач. доп. нем. изд. под ред. А.А. Рейнгольда. Киев ; Харьков : Юж.-рус. кн-во Ф.А. Иогансона, 1896-1899 (Киев). [2], 588, IV с.
24. Лолм де Г. Конституция Англии или Состояние английского правления, сравненного с Республиканской формою и другими Европейскими Монархиями в 2 томах. Пер. с фр. И. Татищева. Первый том. Москва: В Университетской Типографии, 1806. 266 с.
25. Вебер А. История европейской философии. Пер. со 2-го франц. изд-я. Под ред. и с пред. проф. Ун-та Св. Владимира А.А. Козлова. Киев: Имп. Е.Я. Федорова, 1882. 409 с.
26. Пашков К.А. Средние века. Медицина в Халифатах, Закавказье, Азии и Западной Европе. Кафедра истории медицины МГМСУ им. А.И. Евдокимова. URL: http://www.historymed.ru/education/lec_7_20190301.pdf
27. Дейвіс Н. Європа: Історія. Пер. з англ. П. Тарашук, О. Коваленко. Київ: «Основи», 2014. 1464 с.
28. Корф С.А. История Русской государственности. Том I. Основные черты древне-русского государства. С.-Петербург: Типограф. Тренке и Фюсно, 1908. 274 с.
29. Плохій С. Брама Європи. Пер. з англ. Р. Клочка. Харків: Книжковий Клуб, 2016. 496 с.
30. Дымша Л. Государственное право Швеции. Том первый. Часть историческая. С.-Петербург: Типогр. П.П. Сойкина, 1901. 404 с.
31. Янчук А.О. Безпосереднє здійснення влади народом в Україні (конституційно-правовий аналіз) : монограф. / А.О. Янчук. – Кам'янець-Подільський : ТОВ «Друкарня Рута», 2014. 489 с.
32. Аркас М. Історія України-Русі; з 210 малюнками, портретами і 9 картами. Краків: Б.в., 1912. 392 с.
33. Владимирский-Буданов М. Обзор истории русского права / М. Владимирский-Буданов ; изд. 7-е. Петроград; Киев: Изд. Книжн. маг. Н.Я. Оглоблина, 1915. 699 с.

34. Собрание важнейших памятников по истории древнего русского права. Состав.: И. Лазаревский, Як. Утин. С. Петербург: Типогр. Губерн. правл., 1859. 428 с.).

35. Градовский А.Д. Государственное право важнейших европейских государств / Градовский А.Д. Собрание сочин. Том четвертый. С.-Петербург: Типогр. М.М. Стасюлевича, 1900. 813 с.

36. Тахтарев К. От представительства к народовластию. К изучению новейших стремлений политического развития современного общества. С.-Петербург: Тип. Б.М. Вольфа, 1907. 228 с.

37. Онішук М. В. Референдна демократія : проблеми конституційної теорії та практики: монографія; НАН України, Київ. ун-т права. Київ: Вид-во Європейського ун-ту, 2009. 450 с.

38. Погорілко В. Ф., Федоренко В. Л. Референдне право України: Навч. посібник. Київ: Вид-во "Ліра-К", 2006. 366 с.

39. Конституції і конституційні акти України. Історія і сучасність ; 3-є вид. (До 15-річчя Конституції України). Упорядн. І.О.Кресіна, О.В. Батанов; відп. ред. Ю.С. Шемшученко. Київ: Вид-во «Юридична думка», 2011. 328 с.

40. Полонська-Василенко Н. Історія України у 2-х томах. Том II (від половини XVII ст. до 1923 року). Мюнхен: Українське вид-во, 1976. 599 с.

41. Fedorenko T. Prawo człowieka do uczestnictwa w kształtowaniu i realizacji państwowej polityki w zakresie ochrony zdrowia / *Ochrona praw człowieka w wymiarze uniwersalnym. Akcjologia – instytucje – nowe wyzwania – praktyka*. Red. naukowa J. Jaskiernia, K. Sprzyszak. Toruń: Wydawnictwo Adam Marszałek, 2017. S. 418-421.

REFERENCES:

1. Hyryk, M.A. (2015). Instytucjonalizatsiia uchasti hromadian u zdiisnenni derzhavnoho upravlinnia [Institutionalizing citizen

participation in public administration]. Extended abstract of candidate's thesis. Kyiv [in Ukrainian].

2. Pukhkal, O.H. (2009). Modernizatsiia systemy derzhavnoho upravlinnia v konteksti rozvytku hromadianskoho suspilstva v Ukraini [Modernization of public administration in the context of civil society development in Ukraine]. *Extended abstract of doctor's thesis*. Kyiv: NADU [in Ukrainian].

3. Fedorenko, T.A. (2018). Uchast hromadskosti u formuvanni derzhavnoi polityky u sferi okhorony zdorovia v Ukraini ta mizhnarodni standarty partysypatornoj demokratii [Public Participation in the Formation of Public Health Policy in Ukraine and International Standards of Partisipatory Democracy]. M.M. Bilynska, N.O. Vlasiuk, O.D. Firsova (Eds.). *Medyko-sotsialni zasady publichnoho vriaduvannia u sferi okhorony zdorovia – Medico-Social Principles of Public Governance in Health*. (pp. 113-129). Kyiv: NADU [in Ukrainian].

4. Fedorenko, T.A. (2016). Hromadskist i hromadianske suspilstvo yak subiekty formuvannia ta realizatsii derzhavnoi polityky u sferi okhorony zdorovia [The public and civil society as subjects of the formation and implementation of the state health policy]. *Visnyk NADU pry Prezydentovi Ukrainy (Seriia «Derzhavne upravlinnia» – Bulletin of the NAPA under the President of Ukraine (Series "Public Administration"))*, 4, 137-142 [in Ukrainian].

5. Pilyankevich, N.I. (1870). *Istoriya filozofii prava [History of philosophy of law]*. N. Renenkampf (Eds.). Kiev: V Univerit. tipograf. [in Russian].

6. Harari, Yu.N. (2016). *Sapiens. Kratkaya istoriya chelovechestva [Sapiens: A Brief History of Humankind]*. (L. Summ, Trans). Moscow: Sindbad [in Russian].

7. McNeill, W. H. (2002). *Pidnesennia Zakhodu. Istoriia liudskoho suspilstva [The Rise of the West. The history of human society]*. Kyiv: Nika-Tsentr [in Ukrainian].

8. Frezer, J. (2001). *Zolotaya vetv: Issledovanie magii i religii [The Golden Bough: A Study*

in *Magic and Religion*]. (M.K. Ryklin, Trans). Moscow: TERRA-Book Club [in Russian].

9. Bibliia [Bible]. (n.d.). *Druha knyha Moiseieva: Vykhid, hlava 15 [The Second Book of Moses. Chapter 15. Exit]*. (I. Ohiienko, Trans). Retrieved from <https://bibleonline.ru/bible/ubio/exo-15/> [in Ukrainian].

10. Weber, G. (1860). *Vsemirnaya istoriya. Tom 1. Istoriya drevnosti [World History. Vol. 1. The history of antiquity]*. Moscow: Tipograf. Gracheva i Ko [in Russian].

11. Leyst, O. E. (2002). *Sushchnost prava. Problemy teorii i filosofii prava [The essence of law. Problems of theory and philosophy of law]*. Moscow: IKD «Zertsalo-M» [in Russian].

12. Kareev, N.I. (2014). *Gosudarstvo-gorod antichnogo mira. Opyt istoricheskogo postroeniya politicheskoy i sotsialnoy evolyutsii antichnykh grazhdanskikh obshchin [State city of the ancient world. The experience of the historical construction of the political and social evolution of ancient civilian communities]*. Moscow: Gos. publ. ist. b-ka Rossii [in Russian].

13. Alekseev, N.N. (1955). *Ideya gosudarstva. Ocherki po istorii politicheskoy mysli [The idea of the state. Essays on the history of political thought]*. New-York: Izd-vo imeni Chekhova [in Russian].

14. Kryzhytskyi, S.D., Zubar, V.M., Rusiaieva, A.S. (1998). *Antychni derzhavy Pivnichnoho Prychornomoria. T. 2 [Ancient states of the Northern Black Sea. Vol. 2]*. Kyiv: Vyd. dim. «Alternatyva» [in Ukrainian].

15. Aristotle. (2015). *Polytyka [Politics]*. (S.A. Zhebeleva, Trans). Moscow: Akademycheskiy proekt [in Russian].

16. Multanovskiy, M.P. (n.d.). *Istoriya meditsyny. Meditsina Drevney Gretsii [The history of medicine. Medicine of Ancient Greece]*. www.historymed.ru. Retrieved from http://www.historymed.ru/training_aids/textbook/medicine_in_ancient_greece_rome_alexandria/ [in Russian].

17. Held, D. (2014). *Modeli demokratii [Models of democracy]*. (3rd ed.). (M. Rudakova, Trans). Moscow: Izd. dom «Delo» RANKhiGS [in Russian].

18. Vipper, R.Yu. (2018). *Istoriya Gretsii v klassicheskuyu epokhu IX-IV vv. do R.Kh. [The history of Greece in the classical era of IX-IV centuries BC]*. Saint Petersburg: Kolo [in Russian].

19. Lewis, G. J. (1865). *Istoriya filosofii ot nachala ee v Gretsii do nastoyashchikh vremen [The history of philosophy from its inception in Greece to the present]*. V. Spasovich (Eds.). Saint Petersburg: Tipogr. N. Tiblena i Ko. [in Russian].

20. Chicherin, B.M. (2006). *Obshchee gosudarstvennoe parvo [General state law]*. V.A. Tomsinova (Eds.). Moscow: Zertsalo [in Russian].

21. Lotiuk, O.S. (2016). *Konstytutsiino-pravovi osnovy rozvytku ta funktsionuvannya hromadianskoho suspilstva v Ukraini [The constitutional and legal foundations of the development and functioning of civil society in Ukraine]*. V.L. Fedorenko (Eds.). Kyiv: Vyd-vo Lira-K [in Ukrainian].

22. Jhering, R. von. (1875). *Dukh rimskogo prava na razlichnykh stupenyakh ego razvitiya [The spirit of Roman law at the various stages of its development]*. (Vols. 1). Saint Petersburg: V tipogr. V. Bezobrazova i Ko [in Russian].

23. Kolb, G. F. (1896). *Istoriya chelovecheskoy kultury s ocherkom form gosudarstvennogo pravleniya, politiki, razvitiya svobody i blagosostoyaniya narodov [The history of human culture with an outline of the forms of government, politics, the development of freedom and welfare of peoples]*. A. A. Reynholdt (Eds.). Kiev ; Kharkov : Yuzh.-rus. kn-vo F.A. Iogansonova [in Russian].

24. Lolme, J. L. de. (1806). *Konstitutsiya Anglii ili Sostoyanie angliyskogo pravleniya, sravnennogo s Respublikanskoy formoyu i drugimi Evropeyskimi Monarkhiyami [Constitution De L'angleterre: Ou, Etat Du Gouvernement Anglais : Comparé Avec La Forme Républicaine Et Avec Les Autres Monarchies De L'europe...]*. (Vols. 1). I. (Tatishchev, Trans). Moscow: V Universitetskoy Tipografii [in Russian].

25. Weber, A. (1882). *Istoriya evropeyskoy filosofii [History of European philosophy]*.

A.A. Kozlov (Eds.). Kiev: Imp. E.Ya. Fedorova [in Russian].

26. Pashkov, K.A. (n.d.). Srednie veka. Meditsina v Khalifatakh, Zakavkazye, Azii i Zapadnoy Evrope [Middle Ages. Medicine in the Caliphates, Transcaucasia, Asia and Western Europe]. www.historymed.ru. Retrieved from http://www.historymed.ru/education/lec_7_20190301.pdf [in Russian].

27. Devis, N. (2014). *Yevropa: Istoriia [Europe: History]*. (P. Tarashchuk, O. Kovalenko, Trans). Kyiv: «Osnovy» [in Ukrainian].

28. Korf, S. A. (1908). *Istoriya Russkoy gosudarstvennosti. Tom I. Osnovnye cherty drevne-russkogo gosudarstva [History of Russian statehood. Vol. I. The main features of the ancient Russian state]*. Saint Petersburg: Tipograf. Trenke i Fyusno [in Russian].

29. Plokhii, S. (2016). *Brama Yevropy [Gate of Europe]*. (R. Klochko, Trans). Kharkiv: Knyzhkovyi Klub [in Ukrainian].

30. Dymsha, L. (1901). *Gosudarstvennoe pravo Shvetsii. Tom pervyy. Chast istoricheskaya [Public law of Sweden. Vol. 1. Historical part]*. Saint Petersburg: Tipogr. P.P. Soykina [in Russian].

31. Yanchuk, A.O. (2014). *Bezposerednie zdiisnennia vlady narodom v Ukraini (konstyutsiino-pravovyi analiz) [The direct exercise of power by the people in Ukraine (constitutional analysis)]*. Kamianets-Podilskyi: TOV «Drukarnia Ruta» [in Ukrainian].

32. Arkas, M. (1912). *Istoriia Ukrainy-Rusi [History of Ukraine-Rus]*. Krakiv [in Ukrainian].

33. Vladimirskiy-Budanov, M. (1915). *Obzor istorii russkogo prava [Review of the history of Russian law]*. (7th ed.). Petrograd; Kiev: Izd. Knizhn. mag. N.Ya. Ogloblina [in Russian].

34. Lazarevskiy, I., Utin, Ya. (Eds.). (1859). *Sobranie vazhneyshikh pamyatnikov po istorii drevnego russkogo prava [A collection of the*

most important monuments on the history of ancient Russian law]. Saint Petersburg: Tipogr. Gubern. pravl. [in Russian].

35. Gradovskiy, A.D. (1900). *Gosudarstvennoe pravo vazhneyshikh evropeyskikh gosudarstv [State law of the most important European states]*. (Vols. 4). Saint Petersburg: Tipogr. M.M. Stasyulevicha [in Russian].

36. Takhtarev, K. (1907). *Ot predstavitelstva k narodovlastiyu. K izucheniyu noveyshikh stremleniy politicheskogo razvitiya sovremennoy obshchestva [From representation to democracy. To the study of the latest aspirations of the political development of modern society]*. Saint Petersburg: Tip. B.M. Volfa [in Russian].

37. Onishchuk, M. V. (2009). *Referendna demokratiia : problemy konstyutsiinoi teorii ta praktyky [Reference democracy: problems of constitutional theory and practice]*. Kyiv: Vyd-vo Yevropeiskoho un-tu [in Ukrainian].

38. Pohorilko, V. F., Fedorenko, V. L. (2006). *Referendne pravo Ukrainy [Reference Law of Ukraine]*. Kyiv: Vyd-vo "Lira-K", [in Ukrainian].

39. Kresina, I.O., Batanov, O.V. (2011). *Konstyutsii i konstyutsiini akty Ukrainy. Istoriia i suchasnist [Constitutions and constitutional acts of Ukraine. History and modernity]*. (3rd ed.). Yu.S. Shemshuchenko (Eds.). Kyiv: Vyd-vo «Yurydychna dumka» [in Ukrainian].

40. Polonska-Vasylenko, N. (1976). *Istoriia Ukrainy. Tom II (vid polovyny XVII st. do 1923 roku) [History of Ukraine. Vol. 2 (from the mid-17th century to 1923)]*. Munich: Ukrainske vyd-vo [in Ukrainian].

41. Fedorenko, T. (2017). *Prawo czlowieka do uczestnictwa w ksztaltowaniu i realizacji panstwowej polityki w zakresie ochrony zdrowia. Ochrona praw czlowieka w wymiarze uniwersalnym. Akcjologia – instytucje – nowe wyzwania – praktyka, 418-421 [in Polish]*.